

O galego como lingua de contacto do castelán riopratense: unha relación esquecida

Carsten Sinner

Universidade de Leipzig (Alemaña)
sinner@rz.uni-leipzig.de

Recibido o 05/07/2015. Aceptado o 16/10/2015

Galician in contact with River Plate Spanish: a forgotten relationship

Resumo

O contacto entre o galego e o español, dúas linguas iberorrománicas estreitamente emparentadas, ao contrario do que ocorre no caso do contacto do español con outras linguas, como o catalán, analizouse moi pouco. É aínda máis escaso o que se sabe sobre o contacto da lingua galega co español en América. A diferenza do que pode constatare no caso do contacto con linguas inmigrantes como o italiano, o inglés, o francés, o alemán, ou ata o danés, en Arxentina, case non se considera o contacto entre estas linguas iberorrománicas. A contribución indaga, principalmente, no feito curioso de que o galego non atraeu nunca o interese dos estudosos arxentinos da lingüística ou da lingüística hispánica en xeral, nin da lingüística hispánica dedicada ao estudo da lingua nacional arxentina, o que se relacionará cos prexuízos culturais existentes no país riopratense para cos galegos. Despois, presentáranse uns casos de influxo lingüístico da lingua galega sobre o castelán de Arxentina. Como base da presentación serviron o baleirado da literatura lingüística existente e diferentes estudos empíricos realizados durante os últimos anos no seo do Grupo de Investigación de Contactos Lingüísticos entre Linguas Iberorrománicas, radicado no Departamento de Lingüística Aplicada e Translatoloxía da Universidade de Leipzig.

Palabras chave

Contacto lingüístico, prexuízos, actitudes, Galicia, Arxentina

Sumario

1. Introducción. 2. O galego e os galegos en Arxentina. 3. O silencio sobre a influencia galega. 4. Potenciais galeguismos do castelán arxentino ou riopratense. 5. Conclusións.

Abstract

Unlike contact between Spanish and other languages such as Catalan, contact between Galician and Spanish, two closely related Ibero-Romance languages, has hardly been studied at all. Studies of contact between Galician and American Spanish are rarer still. While contact between Spanish and immigrant languages such as Italian, French, German or even Danish in the Rio de la Plata area and Argentina in particular has been the topic of numerous studies, Spanish-Galician contact is generally ignored. The main focus of the present article is the curious fact that the Galician language has never attracted the attention of Argentinian linguists and scholars in Hispanic Linguistics, not even in the area within the latter dedicated specifically to Argentina's national language. This fact seems to be related to general cultural prejudice against Galicians in the Rio de la Plata area. Examples are presented of the influence of Galician on Argentinian Spanish. The article is based on a detailed study of the existing linguistic literature and a number of recent empirical studies in the framework of a research project on language contact among Ibero-Romance Languages in the Department for Applied Linguistics and Translation Studies at Leipzig University.

Keywords

Language contact, prejudice, attitudes, Galicia, Argentine

Contents

1. Introduction. 2. The Galician language and the Galicians in Argentina. 3. Silence regarding Galician influence. 4. Possible Galician elements of Argentinian or River Plate Spanish. 5. Conclusions.

1. INTRODUCCIÓN

Xa no ano 1979, Venceslao Novicov concluíu que as relacións entre as linguas e dialectos da península ibérica e o español americano necesitaban estudos detallados e profundos, históricos e descritivos, xa que representaban un campo de investigación moi amplo que aínda tiña moitos aspectos sen estudar (Novicov 1979: 234). Para os contactos co español americano, iso é válido ata o día de hoxe (cf. Frago Gracia 1999, Sinner 2004: 1 e 37-43)¹. Son ben escasos os enfoques que parten da existencia dun castelán de Galicia como variedade propia (cf. Álvarez Cáccamo 1983, Porto Dapena 2001, Dubert García 2002, Castro 2003, Ramallo 2007, Sinner 2004 e 2011) e aínda non dispomos dunha descrición integral do castelán galego². Existen pouquísimos estudos sobre fonética —Pérez Castillejo (2012: 235) sinala que “sorprende la escasez de descripciones acústicas de la entonación del castellano hablado en Galicia”— e sobre o léxico dispoñible (Castro 2003, Pérez Castillejo 2012, Álvarez de la Granja 2011, Álvarez de la Granja / López Meirama 2013). Mais a pesar dalgunhas descrições e a mención de supostas características, sabemos ben pouco sobre o castelán falado por galegos no seu conxunto³. Debido á falta de estudos que abrangan todos os niveis lingüísticos, que se baseen nos corpus de lingua oral e escrita históricos e actuais, ata hoxe non está claro que elementos realmente formarían parte do castelán galego e que elementos constitúen interferencias individuais que unicamente debido ao bilingüismo xeneralizado parecen, no seu conxunto, caracterizar o castelán de Galicia. Tampouco dispomos de estudos do castelán falado en Galicia en épocas anteriores que vaian máis alá das listas de palabras e dalgunhas supostas características sintácticas do castelán dos galegos (cf. os traballos de Gómez Seibane 2011, 2012 sobre un conxunto de cartas de 1767 a 1806).

Actualmente, considéranse típicos do castelán falado polos galegos aspectos como:

- Unha entoación que coa curva ascendente-descendente segue o galego e marca o castelán dos galegos como “melodioso” para os oídos de persoas non galegas.
- A diferenciación de /ɛ/ – /e/ e de /ɔ/ – /o/, que segundo algúns autores ata podería ter carácter fonémico, e unha realización moi pechada de /o/ en posición final, que para falantes doutras variedades pode soar como /u/.
- Hiatización de ditongos: [ru’ido] *ruido*.
- Redución de nexos consonánticos *ct*, *pt*, *bs* etc., xeralmente por elisión do primeiro constituínte: [rɛ’tor] *rector*, [as’trato] *abstracto*.
- Uso dos diminutivos *-iño/a*.
- Concordancia de *medio*: *maleta media hecha* ‘maleta medio hecha’.
- Uso escaso dos tempos compostos e como consecuencia uso máis frecuente de *perfecto indefinido* – *esta mañana lo hice* (e non de *esta mañana lo he hecho*) ou do antigo *pluscuamperfecto* – *tomara* (e non de *había tomado*).
- Unha serie de fenómenos lexicais que alén dos realia galegos comprenden moitos fenómenos do día a día usados ante todo na lingua falada.
- Particularidades no uso dalgunhas perífrases verbais (cf. Sinner 2011: 71, Sinner / Tabares Plasencia 2014: 584-585), como *hubo de* + infinitivo con valor avertivo.

¹ Para a Península Ibérica, cómpre dicir que, como en Kabatek (1996), prevalece aínda o estudo da influencia do castelán sobre o galego, e tamén son escasos os estudos sobre a influencia inversa. As descrições do español de Galicia xeralmente limitanse ás interferencias do galego (cf. García 1976, García Mouton 1994 e García González / Blanco 1998). Ás veces, ata se argumenta que as diverxencias co castelán estándar só serían posibles debido ao contacto continuo co galego e que coa morte deste desaparecerían (García González 1976: 328, García González / Blanco 1998: 6, Rojo 2004), esquecéndose os autores completamente de que os elementos poden pasar ás seguintes xeracións sen necesidade de conservarse o galego.

² A razón desta falta é explicada por Porto Dapena —que certamente exaxera en canto á non-existencia de estudos—, da seguinte maneira: “No se ha hecho, sin embargo, absolutamente nada en torno al español [en Galicia], debido sin duda a que se ha dado por supuesto que la lengua oficial del Estado gozaba de muy buena salud, frente al gallego, lengua sin duda amenazada cuya revitalización era —y sigue siendo— objetivo primordial y preferente tanto por parte de la intelectualidad gallega como de las fuerzas políticas” (Porto Dapena 2001: s.p.).

³ Moitos dos traballos, se ben en principio teñen argumentos ben establecidos, chegan a conclusións que non poden considerarse que sexan o suficientemente fundadas polo material lingüístico analizado. Por exemplo, Pérez Castillejo (2012) cre que o feito de que tres (!) falantes que usaron un determinado tonema teñan familia da provincia de Pontevedra “apoya la hipótesis del influjo gallego en la entonación del castellano de Galicia” (2012: 255), cando tres casos como moito poden indicar unha certa tendencia, pero non son proba de que en grupos maiores se obterían os mesmos resultados.

Galicia considerouse durante moitas xeracións como unha nación de emigración, e que isto é así pode apreciarse se temos en conta que ata hoxe ten unha Secretaría Xeral de Emigración. Os estudos existentes sobre migración e contacto de linguas no contexto das linguas ibero-románicas atinxen máis o comportamento lingüístico dos emigrantes europeos nos países de acollida, mais dispomos de poucos estudos sobre a lingua dos emigrantes de España en xeral e menos aínda da dos galegos (cf. xa en Sinner 2005, aínda actual neste sentido)⁴.

Na maioría dos traballos que se ocupan do impacto da inmigración galega en Arxentina, o aspecto cultural e social atópase no centro de atención (cf. os traballos reunidos en Núñez Seixas 2001) e aínda que moitos chegan a afirmar a invisibilidade da influencia ou falan directamente de herdanza invisible (Pascutti / Ruffato 2014), o historiador Ruy Farías afirma que “[n]o hay ningún aspecto de la vida social argentina en el que no estén involucrados los gallegos” e que “la cantidad de emigrantes de ese origen que llegaron a Argentina, y en particular a Buenos Aires, hizo que la idiosincrasia, el modo de ser y las costumbres de ambos pueblos se hayan mezclado de una manera tal que hoy es imposible de separar” (Vellés 2010). Nos estudos lingüísticos sobre a emigración galega, o centro do interese atópase en cuestións sociolingüísticas como, por exemplo, os factores que regulan a transmisión ou non transmisión interxeracional da lingua. Existen algúns traballos sobre a influencia doutras linguas sobre o galego dos emigrantes, mais o impacto do propio galego sobre outras linguas no contexto migratorio está por estudar⁵. Non obstante, Gugenberger, especializada na emigración galega cara a Arxentina, sostén que “o galego practicamente non deixou rastros no español arxentino” (2012, no prelo: 552, tradución miña).

Se ben a adaptación dos autóctonos aos inmigrantes para algúns autores é a excepción (cf. Bernhard 1998: 7), non cabe dúbida da posibilidade dunha influencia sobre a lingua do país receptor da emigración. Non obstante, é un proceso que depende, en gran medida, do número de falantes dunha determinada variedade lingüística emigrados a un sitio en concreto, alén de varios aspectos adicionais como son:

- O período da emigración.
- A tipoloxía da emigración⁶.
- Os motivos da emigración (que poden influír considerablemente sobre as actitudes lingüísticas), como dificultades económicas, razóns políticas ou relixiosas, razóns familiares (reunión familiar etc.), eludir o servizo militar etc.
- A orixe e o destino dos emigrantes: aspectos xeográficos (como situación en zonas urbanas ou rurais), culturais e sociais (tipo de socialización, escolarización / nivel cultural,

⁴ Existen estudos sobre o desempeño lingüístico dos emigrantes galegos, sobre todo da provincia de Pontevedra, na Bahía (Brasil) por Suárez de Albán (Albán 1979, 1983), sobre a lingua dos emigrantes españois catalanfalantes e castelanfalantes no Rosellón por Lagarde (1996), sobre o galego dos emigrantes galegos en Bos Aires (Soto Andión 1999, Gugenberger 2001, 2002, 2004, no prelo, Gugenberger / Soto Andión 2002) e sobre o castelán dos emigrantes andaluces en Cataluña (Klempt 1990, Moyer 1991, Báez de Aguilar 1995, 1997, 2008). Se ben se trata dun proceso migratorio interior, as consecuencias lingüísticas da migración nacional parece que son comparables, ata certo grao, cos movementos migratorios dirixidos cara a outros destinos europeos. O problema de moitos dos traballos é que non adoitan diferenciar entre os emigrantes de primeira e segunda xeración e que non consideran a idade dos emigrantes ao emigrar; cf. por exemplo, Soto Andión (1999) (Sinner 2005).

⁵ Un aspecto particularmente importante do estudo da lingua falada polos emigrantes é a chamada perda lingüística ou alienación lingüística (cf. inglés *language loss*). Dende os comezos da década dos oitenta do século pasado, vén aumentando constantemente o número de estudos dedicados ao fenómeno da perda lingüística. Non obstante, a maior parte deles céntranse sobre todo na cuestión da perda lingüística interxeracional, esquecéndose en moitas ocasións da alienación lingüística intraxeracional, é dicir, as mudanzas na lingua materna (L1) dun falante provocadas pola limitación de usos da L1 como consecuencia da ruptura coa comunidade lingüística de L1, por unha banda, e o contacto intensivo coa lingua estranxeira (L2) no país de acollida, pola outra. Moitos dos supostos casos de alienación lingüística dos emigrantes teñen que reinterpretarse como casos de aprendizaxe incompleta da lingua materna dos pais. É ben cuestionable a práctica común de considerar a lingua dos emigrantes da primeira xeración tamén lingua materna dos emigrantes da segunda xeración. Particularmente no caso dos emigrantes procedentes de rexións bilingües adoita esquecerse a importancia de determinar a lingua materna, é dicir, verificar que a lingua falada cos fillos sexa realmente a lingua propia dos emigrantes da primeira xeración. Sábese que os emigrantes galegos preferían ou prefiren usar o castelán ou incluso a lingua do país de acollida ao falar cos seus propios fillos (cf., por exemplo, Suárez de Albán 1983: 25).

⁶ Xeralmente diferéncianse emigración nacional (interior), emigración intracontinental (no caso do galego, europea) e emigración intercontinental (no caso do galego, transatlántica); con tres subcategorías, a emigración permanente, a emigración temporal (multianual) e a emigración estacional (andoriña) (cf. Dollot 1971 e Sixirei 1988: 11).

sectores ocupacionais dominantes etc.) e lingüísticos antes da emigración e no país de acollida. Son especialmente importantes:

- O grao de semellanza da lingua do país de acollida coa propia lingua dos emigrantes, o que inflúe sobre o grao de comunicación posible coa poboación nativa.
- A situación lingüística dos emigrantes antes de saír do seu país. No caso dos galegos, polo tanto, debe terse en conta se eran monolingües en galego, monolingües en castelán, bilingües, se tiveron moito contacto coa segunda lingua ou se só a aprenderon na escola, e como viviron a situación de diglosia. Non todas as persoas das rexións bilingües dominan efectivamente ambas as dúas linguas.
- A frecuencia de contactos coa comunidade comunicativa do país de orixe, a posibilidade de comunicárense dentro de grandes núcleos migratorios falantes da mesma lingua e o acceso a medios de comunicación na lingua materna.
- Idade ao emigrar.
- Sexo (cf. Sinner 2005).

Para concluír, podemos constatar que, a diferenza do castelán de Galicia, que cando menos está un pouco estudado, sobre a influencia do galego no castelán e no portugués en América non se sabe practicamente nada, a pesar de que nalgúns países americanos a porcentaxe de galegos na inmigración durante os séculos XIX e XX foi considerable. Por isto, non é disparatado supoñer unha influencia ante todo nas variedades do castelán de Arxentina e Uruguai, Cuba e Venezuela, de igual xeito que se dá ou deu no castelán de Galicia. Podemos supoñer, por exemplo, como di Novicov, que “fue precisamente la emigración gallega de los siglos XIX-XX la que influyó considerablemente en la frecuencia aumentada del empleo de las formas en *-ra* con valor de tiempos pasados de indicativo en algunos países de América” (Novicov 1979: 233), como Cuba e Arxentina. En Cuba, a diferenza do que ocorreu noutros países suramericanos, os galegos non se asentaron maioritariamente nas cidades, senón que se espaxaron por todo o país. Desta presenza tan numerosa e prolongada no país, en palabras de Neira Vilas, “quedaron hábitos, costumes, modos de vida, ferramentas de traballo, comidas” (Neira Vilas 1995: 153), e foi tan notable a sedimentación cultural que “voces galegas quedaron inseridas na fala cotiá de Cuba” (Neira Vilas 1995: 153)⁷.

Parecería polo tanto consecuente preguntar se non ocorrería o mesmo en Arxentina. Vexamos o que pasou no caso do castelán de Arxentina, tanto en canto á inmigración como ás razóns polas que non temos estudos que poderían responder as preguntas sobre o impacto lingüístico desta.

2. O GALEGO E OS GALEGOS EN ARXENTINA

Suponse que os galegos constituían a maior parte dos emigrantes españois na Arxentina dos séculos XIX e XX —non é fortuíto que en Arxentina se chame *galegos* aos españois e aos seus descendentes—. Agora ben, en Arxentina é menos documentada a distribución dos inmigrantes de procedencia española do que é noutros países. En concreto, por non se rexistraren ou arquivaren no seu momento ou porque se perderon, faltan datos sobre a procedencia exacta dos inmigrantes españois e sobre as vías de migración interna unha vez chegados a Arxentina, ou sexa, sobre os fluxos migratorios galegos dentro do país, o que complica a interpretación dos datos lingüísticos. Con todo, alén dos rexistros de saída e de entrada que permiten chegar cando menos a números aproximados que posibilitan facermonos unha idea do volume da inmigración, temos indicadores, como a existencia de casas culturais, institucións de axuda mutua etc., que nos axudan a ter unha visión sobre os movementos migratorios internos.

Atópanse datos moi diferentes sobre a inmigración, mais todos os autores coinciden en que a inmigración italiana foi a máis importante. Só en poucas ocasións a inmigración galega como tal se menciona por si mesma e non simplemente incluída na española: menciónase nos poucos traballos sobre os galegos ou a lingua galega, pero non nos traballos sobre a inmigración cara a Arxentina en xeral.

⁷ Cf. a análise dalgunhas das voces galegas integradas no castelán falado en Cuba realizada por Neira Vilas (1995: 151-158).

Gugenberger (2012, no prelo: 17-18), por exemplo, di que só a colectividade galega en Bos Aires se calcula en 200.000 inmigrantes e que coa segunda xeración serían unhas 800.000 persoas de orixe galega. Sinala que a comunidade galega sería a segunda comunidade de emigrantes máis grande (despois da dos italianos) no Río da Prata (como práctica moi estendida en moitas obras, iguala Bos Aires co Río da Prata, esquecéndose de Montevideo e doutras cidades situadas no Río da Prata). Arxentina foi, xunto con Cuba e o Brasil, o país que recibiu os continxentes máis grandes de inmigrantes de Galicia, sobre todo durante as dúas vagas inmigratorias masivas, sendo a primeira a finais do século XIX e ao longo das primeiras dúas décadas do século XX, e a segunda nos tempos da posguerra (1948-1960) (Gugenberger 2012, no prelo: 17-18). Segundo a estimación feita por Eiras Roel / Rey Castelao (1992: 248-249), dos preto de 600.000 galegos que foron a Arxentina entre 1840 e 1900, uns 330.000 asentáronse definitivamente neste país; e nos tres primeiros decenios do século XX, estímase que saíron de Galicia entre 1.000.000 e 1.100.000 persoas, 550.000 delas definitivamente, das que como mínimo a metade chegou a Arxentina (cf. o resumo en Gugenberger 2002). Se sumamos os que chegaron a Arxentina ata os anos 60, teríamos máis dun millón de galegos que se asentaron en Arxentina. Para o que serían os tempos de finais da primeira vaga inmigratoria, 1914, Fontanella de Weinberg (1979: 10, cf. Güida 1993: 22) dá o cadro da inmigración que se inclúe na táboa 1.

Nacionalidad	Nº de habitantes	%
Argentinos	5.527.285	70,1
Italianos	929.862	11,8
Espanoles	829.701	10,5
Hispanoamericanos	179.892	2,3
Rusos	93.634	1,2
Franceses	79.491	1,0
Alemanes	26.996	0,3
Austro-húngaros	38.123	0,5
Otomanos	64.369	0,8
Portugueses y brasileños	50.985	0,6
Ingleses y estadounidenses	31.141	0,5
Otros extranjeros	33.861	0,5
Total:	7.885.237	

Táboa 1. Poboación do país por nacionalidade en 1914 (Fontanella de Weinberg 1979: 10)

Non me interesan os datos exactos, nin se foron 20.000 máis ou 20.000 menos ou se os cálculos doutros autores ofrecen cifras moi diferentes, o que interesa destacar aquí é a relación aproximada entre os diferentes grupos e o feito de que se fale de *España* ou de *españols* sen ter en conta a lingua. Vemos que ao realizar este cadro, a autora non podía evitar totalmente pensar en categorías lingüísticas, como constatamos cando agrupa “Portugueses y brasileños” e “Ingleses y estadounidenses”. Ao mesmo tempo, Fontanella de Weinberg sinala: “Nos resulta [...] imposible determinar censalmente el uso de una determinada lengua materna por parte de los inmigrantes y las distintas generaciones de sus descendientes, ya que no contamos ni con los datos estrictamente lingüísticos ni con los referidos al origen étnico de los hablantes” (Fontanella de Weinberg 1979: 10). E explica, noutras palabras, que:

Las dos principales cuestiones que se suscitan son la imposibilidad de determinar el número de personas que figuran como argentinos, pero que no tienen como lengua materna el español, por tratarse de descendientes de inmigrantes de diversas lenguas, y en segundo lugar la falta de correlación entre clasificaciones nacionales y lingüísticas (Fontanella de Weinberg 1979: 12).

Güida (1993), ao comentar o texto de Fontanella de Weinberg de 1979, menciona limitacións parecidas con respecto aos inmigrantes franceses e austrohúngaros e explica sobre as posicións de Fontanella de Weinberg (1979: 22):

Por unha banda, isto débese ao feito de que tras unha nacionalidade potencialmente pode agocharse máis dunha lingua como lingua materna. É, por exemplo, o caso da indicación da nacionalidade “española”. Aquí, ademais do castelán, tamén pode ser lingua materna o catalán ou o vasco, por exemplo (Güida 1993: 22, tradución miña).

É sorprendente que de todos os grupos con outras linguas a autora mencione os vascos —que dende a parte española do País Vasco emigraron sobre todo a Venezuela e Uruguai— e cataláns, mais non o grupo máis importante, o que deu nome ao conxunto dos emigrantes españois en Arxentina, os galegos. Isto é sintomático e atópase da mesma maneira en practicamente todos os traballos producidos en Arxentina. Nas súas conclusións, consecuentemente, Fontanella de Weinberg (1979: 11) non ten en conta o galego: “[...] podemos postular que el perfil lingüístico de la Argentina en 1914 comprendía dos lenguas mayores (español e italiano), cinco lenguas menores (idish, francés, alemán, portugués y un conjunto de varias), y dos lenguas especiales (inglés y latín)”.

O galego non se menciona nin nunha soa vez e como moito é agochado no “conjunto de varias”. Non obstante, os números e as conclusións de Fontanella de Weinberg (1979) no referente ás linguas dos emigrantes son o fundamento de moitos traballos posteriores. Vexamos dous exemplos. No traballo de Donni de Mirande (1992), quen no seu artigo sobre o castelán falado en Arxentina se ocupa, entre outras cousas, dos contactos coas linguas de inmigración como “factor que debe añadirse a los contactos con las lenguas indígenas” (1992: 396), vemos que non se teñen en conta nin o galego nin as outras linguas iberorrománicas e que se equipara a procedencia de España coa hispanofonía dos inmigrados:

Los italianos ocuparon el primer lugar por el número de individuos, seguidos por polacos, rusos, franceses, alemanes, austro-húngaros, portugueses, yugoslavos, suizos, checoslovacos, ingleses y otros grupos menores. Fuera de esta inmigración de habla no hispánica, también fueron numerosísimos los españoles llegados, ocupando por su número el segundo lugar. En esta ola migratoria española, cabe señalar que fueron mayoría los procedentes de Galicia y a ellos siguieron, muy lejos, los catalanes, asturianos, leoneses y castellanos, en tanto que andaluces sólo prevalecieron en los llegados en el año 1889 (Donni de Mirande 1992: 397).

Non se di nin unha palabra sobre o feito de que na súa inmensa maioría, os inmigrantes galegos, cataláns e asturianos probablemente eran falantes de galego, catalán e asturiano. A autora enumera exemplos da influencia das linguas estranxeiras, diferenciando entre elas o contacto producido con linguas que chama “de alta cultura” (1992: 398), mais non di nada sobre as linguas rexionais do Estado español.

Tamén en traballos que se ocupan da inmigración máis recente, o galego practicamente non se ten en consideración. É o caso, por exemplo, das contribucións de Barrios e Rivero (1997, 1999⁸), talvez os únicos traballos realizados no Río da Prata que se ocupan de xeito explícito da inmigración galega. Agora, se ben as autoras consideran o galego dos inmigrantes da última vaga, fano dunha forma que ten que sorprender se temos en conta que, en principio, parecen comprender a situación sociolingüística galega anterior á emigración. Dos inmigrantes galegos residentes en Montevideo chegados despois da última posguerra din: “encontramos que este grupo experimentó un proceso de asimilación lingüística excepcionalmente rápido, si lo comparamos con otros inmigrantes residentes tanto en el Uruguay como en otros contextos migratorios” (Barrios / Rivero 1999: 201). Tratando de resumir o proceso de asimilación lingüística, sinalan que a lingua materna dos galegos era o galego, e o castelán, a lingua de prestixio, do ensino e da escritura. Explican a expansión funcional do castelán en detrimento do galego co dominio do castelán por parte dos inmigrantes galegos:

[...] en su tierra natal empleaban el gallego como lengua materna, y eventualmente el español como segunda lengua, adquirida (con mayor o menor competencia) en el ámbito escolar de su país de origen).

⁸ O título do traballo de 1999 parece dúbidoso, xa que fai esperar algo distinto do que realmente trata: analiza variantes fonéticas (pronunciación de diferentes variables) que as autoras chaman “variables sociolingüísticas” cando dende o meu punto de vista serían variables lingüísticas.

La situación sociolingüística en la etapa pre-emigratoria se puede catalogar como un caso de diglosia, en que el gallego era la lengua B (de uso familiar y menos prestigiosa), y el español la lengua A (de la enseñanza, vehículo de la escritura y, por lo tanto, más prestigiosa).

Una vez que los inmigrantes se instalaron en el Uruguay, el retroceso de la lengua gallega se dio rápidamente, al debilitarse su transmisión generacional. En este proceso incidieron diversos factores que interactuaron entre sí, y que tuvieron que ver tanto con los rasgos propios del grupo, como con las características de su emigración e inserción en la sociedad receptora: procedencia rural y posterior asentamiento urbano, edad de emigración joven, nivel socio-educacional bajo, emigración básicamente económica, exogamia creciente, ausencia de nucleamientos étnicos fuertes, cambio ocupacional, ascenso socio-educacional de la segunda generación, bajas expectativas de retorno, ausencia de reciclaje y de vínculos fuertes con España, relativamente similitud cultural y lingüística con la sociedad receptora y, sobre todo, una efectiva acción de la planificación lingüística del Estado uruguayo tendiente a la imposición del español como lengua exclusiva de todo el territorio nacional.

Los factores mencionados en el apartado anterior contribuyeron a la rápida expansión funcional del español, en detrimento del gallego. La lengua habitual de los inmigrantes en su interacción con los hijos pasó a ser el español, muchas veces como resultado de una decisión expresa de los mismos gallegos, que consideraron preferible hablarles a sus hijos en esta lengua antes que proponerles otra que, como el gallego, pudiera tener poca utilidad para su futuro social y laboral, y que además estaba muy estigmatizada. De acuerdo a los datos proporcionados por los informantes en la mencionada investigación (Barrios / Rivero 1997), puede afirmarse que el desplazamiento de la lengua gallega en el contexto migratorio montevideano, se completó prácticamente ya en la segunda generación (Barrios / Rivero 1999: 210-211).

Obviamente, o que din sobre coñecementos de castelán non pode xeneralizarse para os galegos inmigrados no Río da Prata nos períodos anteriores á Guerra Civil, cando a escolarización aínda era excepcional en Galicia, e tería que indagarse sobre o que significaba, nos diferentes casos, “mayor o menor competencia” ao referirse aos coñecementos dos galegos chegados na última vaga inmigratoria. Continúan as dúas autoras por argumentar que:

Por su parte, el español peninsular pasaría a funcionar como identificador grupal sólo en un sentido débil; a saber, en tanto *variedad dialectal* del español, diferente a la rioplatense. En lo que tiene que ver con este hecho, el proceso de cambio de lengua de los inmigrantes gallegos se relaciona con una situación de *cambio de dialecto*. En ellos quedó obviada la etapa de incorporación del español, etapa que por el contrario debieron enfrentar otros grupos migratorios llegados al Uruguay (Barrios / Rivero 1999: 211).

Así, as autoras pretenden que os galegos pasaron do castelán peninsular ao castelán uruguaio/riopratense, deixando de lado este “problema” da “mayor o menor competencia”. Non obstante, por todo o que se sabe sobre a emigración dende Galicia, tamén na época de despois da guerra civil española ata os anos 60 do século pasado, o castelán non era a lingua materna da grande maioría dos emigrantes nin o falaban ben, xeralmente, se é que o falaban. Obviamente tamén chegaban persoas procedentes de contextos máis urbanos, mesmo de clase media, con estudos, que seguramente falaban con soltura o castelán (e sábese que xa no século XIX existía castelanización no galego en Galicia), mais o peso grande dos emigrantes seguramente non tiña este perfil.

Aquí temos que sinalar que probablemente, as autoras foron “víctimas” da ocultación da realidade galega por parte dos informantes, que posiblemente ao dicir que falaban castelán ao chegar a Uruguai, que foran escolarizados en España, non necesariamente estaban a explicar as cousas como eran en realidade, motivados por un sentimento de vergoña. É semellante o caso dos galegos no Brasil, que dicían ter falado en portugués cos brasileiros cando chegaron ao país (cf. os traballos de Suárez de Albán sobre os galegos na Bahía, Albán 1979, 1983, 1984). Parece que Barrios e Rivero foron vítimas da súa propia credulidade, acreditando todo o que lles dixeron os seus informantes acerca dos supostos coñecementos lingüísticos ao chegar a Uruguai.

Ao longo da historia da inmigración galega no Río da Prata, a maior parte dos galegos definitivamente non pasaron do castelán peninsular ao castelán arxentino. Simplemente, polo que se sabe sobre os coñecementos lingüísticos dos galegos ao saír de Galicia, na gran maioría, debéron pasar do galego ao castelán riopratense ou, excepcionalmente, dun castelán galego, é dicir, un castelán visto polos arxentinos ou uruguaios moitas veces como un castelán “malfalado”, e

sempre caracterizado por elementos resultantes da interferencia do seu galego nativo, cara ao castelán arxentino. Mais din Barrios / Rivero:

El estudio del proceso de asimilación lingüística debe centrarse, pues en este caso, en determinar en qué medida y de qué manera se fueron ampliando los ámbitos de uso del español (restringiéndose, concomitantemente, los del gallego), y qué características adquirió el español de estos inmigrantes al entrar en contacto con la variedad rioplatense (Barrios / Rivero 1999: 211).

Claramente, as autoras parten da existencia dun “español de estos inmigrantes”, e nin se preocupan da posibilidade dunha adquisición do castelán rioplatense ou, mellor dito, uruguaiño, influído pola L1 dos galegos: o galego. Vese moi ben o problema da equiparación da nacionalidade coa condición de falantes de castelán, a pesar da consciencia da condición de falantes de galego como lingua materna dos inmigrantes chegados dende Galicia.

Güida (1993: 24), que pensa na constitución da inmigración procedente de España, explica que a inmigración española figura en números en segundo lugar despois dos italianos e que para a análise lingüística é importante a procedencia rexional dos inmigrantes, dado que non se poden descartar características dialectais do castelán peninsular no castelán de Arxentina. Menciona datos que deberon chamar a súa atención máis do que realmente o fixeron:

Unha visión de conxunto realizada sobre a base de censos nacionais así como de estatísticas do *Departamento de Migraciones* de Arxentina sobre a procedencia rexional de todos os inmigrantes de España dende o principio das inmigracións en masa ata a súa lenta diminución nos anos 60 é proba de que o nome arxentino para os españois non por acaso é “galego” —e non “español”—. Galicia con 905.820 atópase no cume absoluto da lista de números de inmigrantes, seguida por Asturias (146.100), Cataluña (73.500), Castela e León (73.500), o País Vasco (43.830), Madrid [43.830], Aragón (29.220) e Extremadura (29.220). O sur e o sueste do país figuran cun total de 73.050 persoas, as Illas Canarias con 29.220. O punto culminante da inmigración galega foi nos anos 20 [...] (Güida 1993: 24, tradución miña).

O feito de que Güida só pense na influencia de “características dialectais do castelán peninsular” sobre o castelán arxentino é paradigmático para todo o debate sobre a influencia das linguas dos inmigrantes sobre a lingua española no Río da Prata. O que singulariza o traballo de Güida, razón pola que se menciona aquí varias veces, é o feito de a autora pensar nun posible impacto do galego, pois di que “se se correlaciona a lingua/o dialecto dos inmigrantes e a forza da súa presenza, hai que esperar máis ben unha impregnación do español de Arxentina polo galego” (Güida 1993: 25, tradución miña). Non obstante, dado que ela fala de “características dialectais do castelán peninsular”, parece que pensa menos na *lingua galega* ca no *castelán galego*, é dicir, un dialecto galego do castelán. Acorde con iso, escribe tamén que, por outra parte, “non se pode partir da presuposición de que todos os inmigrantes sexan falantes do estándar da súa lingua materna” (1993: 23, tradución miña), mais esquece os inmigrantes galegos cando di que “iso é particularmente válido para os inmigrantes de Italia” (Güida 1993: 23, tradución miña). Vemos que, polo seu peso, a inmigración italiana recibe unha atención moi distinta da que se presta ás outras linguas. Fai falta chamar a atención sobre un aspecto moi particular, como di Fontanella de Weinberg en repetidas ocasións e repiten outros autores seguíndoa: “Es necesario tener en cuenta también la diversidad dialectal de los hablantes de italiano, que era muy amplia, llegando en algunas variedades a la falta de inteligibilidad mutua, factor que, sin duda, desempeñó un importante papel en el destino futuro de esta lengua en la Argentina” (Fontanella de Weinberg 1979: 14).

Moitos dos numerosos traballos realizados no Río da Prata que estudan a inmigración italiana mencionan a forte dialectalización e falan tamén do feito de que durante décadas os italianos chegaban a Arxentina sen coñecementos do estándar italiano (como Güida 1993: 25, que ve na fragmentación dialectal do italiano a razón pola que nunca perigou o castelán como lingua dominante en Arxentina). Non obstante, cando mencionan a inmigración española, non teñen en conta esta diferenciación lingüística. Barrios *et al.* (1992), ao falar dos españois e italianos inmigrados en Uruguai, entran repetidamente no tema da condición dos italianos de falantes de dialectos diferenciados, mencionando que foi só a partir da segunda metade do século XX cando os inmigrantes “conocen el italiano estándar aunque, al igual que sus antecesores, sus lenguas

maternas son diferentes dialectos itálicos según la región de procedencia” (Barrios *et al.* 1992: 6) e fan referencia explícita ás “lenguas en contacto (español/variedades itálicas)” (1992: 6). Porén, as autoras silencian o feito de que os inmigrantes españois tamén eran falantes de diferentes linguas, a maior parte, de galego. Tamén Barrios / Mazzolini (1994) analizan o proceso de acomodación lingüística en inmigrantes italianos residentes en Montevideo. Cando falan da procedencia das masas de inmigrantes no país, explican dos italianos “que arribaron en grande número al Uruguay hasta el período de la última posguerra” (1994: 57) e que “forman parte integral de la población uruguaya, junto con los españoles y (en menor cantidad) otras colectividades, tan es así que suele considerarse al Uruguay como un país de inmigración” (1994: 57-58). En canto diferencian os inmigrantes italianos en diferentes grupos de acordo coa súa situación sociolingüística (“hablantes multilingües fluentes”, “hablantes multilingües no fluentes”, “hablantes monolingües no fluentes de español”, 1994: 58-59), non mencionan a mesma situación para os españois, nin teñen en consideración o feito de que a maior parte deles non tiñan o castelán como lingua materna.

Para Güida (1993: 25), o concepto da influencia italiana necesita ser precisado. Opina que falando con máis exactitude non se trataría (só) dun contacto con outra lingua románica estándar máis, senón tamén, e máis concretamente, de influencias dos dialectos do italiano das rexións das que procedían os inmigrantes italianos. Seguindo as diferenciacións que atopamos en moitos dos traballos sobre a inmigración italiana, sinala que principalmente teñen que diferenciarse dúas fases de inmigración, unha primeira que abrangue o período de 1876 a 1925, unha segunda de 1926 ata mediados do século XX, aproximadamente 1965. Tendo en conta só as rexións que estiveran presentes cun total de máis de 200.000 emigrantes que foron para Arxentina, Güida (1993: 25-26) chega ao seguinte cadro (táboa 2).

Calabria	401.700
Piemonte	395.000
Sicilia	298.000
Lombardia	245.000
Campania	217.000
Venecia	201.800
Marcas	200.100

Táboa 2. Procedencia dos inmigrantes italianos en Arxentina⁹

Se ben se pensa que, en total, os inmigrantes italianos en Arxentina puideron chegar ata os tres millóns (Vázquez Presedo 1971), temos que ter en conta que non se pode calcular ben cantos dos inmigrantes italianos se contabilizaron máis dunha vez, debido á práctica moi estendida no século XX entre os italianos de certas rexións de facer o que se chama migración estacional ou, máis á galega, *migración andoriña*, ao traballar en Italia na colleita ao longo do verán europeo para despois viaxar a Arxentina para traballar alí durante o verán americano.

A opción de que o italiano (ou mellor dito, os seus dialectos) foi a lingua de contacto máis importante paréceme que precisa verse cun pouco menos de énfase se temos en conta todos os datos presentados. Temos sete agrupacións dialectais italianas das que ningunha excede considerablemente os 400.000 inmigrantes. Os autores adoitan coincidir en partir da non intelixibilidade mutua dos dialectos italianos —algunhas das variedades anteriormente vistas como variedades rexionais italianas hoxe nin se consideran dialectos do italiano— e coinciden en que os italianos na súa enorme maioría non falaban o estándar¹⁰, razón que para moitos autores

⁹ “Provenienza per zone geografiche e per regione dell’emigrazione italiana in Argentina (1876-1965)”; in: *Euroamericani*. Volume 2: La popolazione di origine italiana in Argentina, Torino 1987, 559- 573” apud Güida (1993: 25).

¹⁰ Na literatura sobre as inmigracións italiana e española e a súa distribución por Arxentina, sinálase que os inmigrantes españois se asentaron sobre todo en Bos Aires (cidade, Gran Bos Aires e provincia) e nas provincias de Córdoba, Mendoza, Santa Fe, Tucumán, Salta, Río Negro, San Juan, Santa Cruz e Chubut, mentres que os italianos —que inicialmente eran sobre todo de Xénova e outras áreas da Liguria, máis tarde tamén das provincias do norte de Italia e dende finais do século XIX, das provincias meridionais— ficaron sobre todo preto de La Plata, é dicir, sobre todo na capital (ca. 35%) e nas provincias próximas a Bos Aires (60%), e outras provincias —ante todo, parece que Córdoba e Mendoza— (o restante 5%) (cf. Fontanellea de Weinberg 1987, Baily 1999, Devoto 2002: 30, Güida 1993: 28–29, Gabriel *et al.* 2013).

explica a rápida integración destes no castelán. Temos, por outra banda, máis de 900.000 galegos (segundo algunhas estatísticas, máis de 1.100.000) que si formaron un grupo homoxéneo, social e tamén desde o punto de vista lingüístico. Como se explica entón que nas obras sobre o español de Arxentina ou no Río da Prata en xeral, o galego non se mencione practicamente nunca como lingua de contacto?

3. O SILENCIO SOBRE A INFLUENCIA GALEGA

Atopamos unha infinidade de traballos sobre os inmigrantes italianos e a influencia do italiano sobre o castelán arxentino e sobre as influencias da inmigración de fala inglesa, francesa, alemá, ata sobre a dos armenios, daneses e alemáns do Volga etc. (cf., por exemplo, Hipperdinger / Rigatuso 1996, Rigatuso / Hipperdinger 1998, Jungblut 2003, Hipperdinger 2005, Cipria 2007 sobre os alemáns do Volga en Arxentina). Con respecto ao galego, só se atopan uns poucos traballos illados sobre o comportamento sociolingüístico dos galegos e sobre o impacto do castelán no galego. Unicamente Gugenberger ten un traballo en que dá unha lista —moi reducida— de galeguismos fonéticos (establece os aspectos prosódicos nun capítulo á parte), morfosintácticos e léxicos que detectou na fala de galegos de primeira xeración entrevistados por ela (Gugenberger 2012, en prensa: 560-562) (unha parte dos cales tiñan que ver, seguramente, co feito de estaren a falar sobre Galicia coa autora). Son, porén, innumerables os traballos en que non se ten en consideración o galego.

Visto o gran número de inmigrantes galegos, a pregunta inevitable, xa que logo, é: cómo é posible que non se fixesen estudos sobre o impacto da lingua galega? A resposta ten que ser tentativa, xa que como non temos traballos que analizen o contacto co galego, aínda menos posibilidades temos de atopar xustificacións desta non consideración. Parece obvio que debe ser unha combinación de dous factores: (1) o descoñecemento da lingua galega e da situación lingüística dos galegos, ao contalos como castelanfalantes, e (2) razóns sociolingüísticas, ou mellor dito, prexuízos sociolingüísticos.

Se miramos o que se di sobre a tardía e escasa consideración do elemento africano na lingua portuguesa do Brasil nos estudos lingüísticos deste país, vemos que non se tivo en conta por tratarse do elemento escravo, negro, asociado ás capas máis baixas e desprestixiadas da sociedade brasileira, como foi demostrado por autores como Yeda Pessoa de Castro (por exemplo, 2001) ou Lopes (2011). A herdanza europea e máis tarde o elemento indíxena son tratados como aspectos identitarios brasileiros, en canto a herdanza africana deixárase sen atender (cf. tamén Bagno 2013).

É semellante o desinterese pola pegada indíxena en Arxentina. Así, por exemplo, Muñoz / Musci (2007: 4) escriben, no seu estudo sobre a lingua falada en Río Gallegos (no que tampouco se considera a influencia galega):

Uno de los aportes fundamentales de esta obra es que sus resultados son el producto de un análisis sin la interferencia de preconceptos. Es común que los hispanistas rechacen la influencia de las lenguas aborígenes sobre el español que estudian. Esta negación se debe básicamente al desconocimiento que existía de las lenguas indígenas.

O mesmo podemos supoñer sobre as razóns polas que non se tivo en conta o galego. Estou de acordo co que di Gugenberger; a autora pensa que unha das razóns polas que o galego non se tivo en conta nos estudos arxentinos de lingüística da migración é que a situación lingüística dos galegos xeralmente non se vía como problemática. Mais na miña opinión non é convincente a explicación que ela dá desta percepción como “non problemática”, xa que Gugenberger pensa que foi polo parentesco entre o galego e o castelán e porque, segundo ela, xa eran bilingües cando chegaron a Arxentina (cf. Gugenberger 2012, no prelo: 22). É unha posición moi dubidosa e que contradí a historia da emigración galega. A autora esquece, por exemplo, que no campo galego (e Galicia era e é moi rural) case non había escolas, que facía falta que os emigrantes enviasen cartos a Galicia para que estas se creasen, precisamente pola nula ou

case nula escolarización da maior parte dos galegos durante moitos decenios dos que conforman os períodos da emigración masiva, coa intención de que así os mozos galegos puidesen prepararse para a emigración. Se xa todos falasen castelán, se soubesen escribir, non faría falta esta creación de escolas. Sen escolarización, onde aprenderían os galegos castelán? Alén dos galegos das vilas, de clase media ou alta, que xa falaban castelán moi ben, ou estaban completamente castelanizados, a grande maioría non falaría ben o castelán; como moito, terían coñecementos considerables de castelán os mozos que fixeron o servizo militar antes de emigrar, os que parece ser que foron unha minoría. Tamén podemos considerar como contradición esta postura se vemos que noutro momento, a mesma autora explica que a inmigración en masa das primeiras décadas do século XX reactivou o (vello) estereotipo —o de atraso, pobreza, falta de cultura, de que os galegos eran uns brutos— “que foi nutrido polo feito de que a gran maioría dos inmigrantes galegos viñan do campesiñado e non foran ou foran moi escasamente alfabetizados” (Gugenberger 2012, no prelo: 355, tradución miña). De feito, pódese soste que en Galicia, quen falaba castelán como lingua materna pertencía á clase alta e non tiña por que emigrar. Os galegos que chegaban a Arxentina, identificados e autodeclarados como españois, eran vistos como incultos por nin falar ben o que se supoñía, dende os ollos arxentinos, como lingua materna dos españois. Así, a migración cimentaba o prexuízo do galego bruto, eternizado en figuras como o bruto do Manolito no cómic arxentino *Mafalda* ou a personaxe da miñona galega Cándida —“una mujer ignorante, ingenua y torpe, pero querible, y que produjo entre los oyentes de Niní una enorme cuota de ternura, por el trasfondo de bondad que emanaba el personaje” (Contreras 2003: 12)— creada pola actriz argentina Niní Marshall (como se facía chamar Marina Esther Travieso), e igualmente polos incontables *chistes de galegos*. Ser galego non era unha cousa da que se presumía en Arxentina, o que facía que os galegos ata cambiasen a grafía dos seus nomes, e así, por exemplo, de *Souto*, se fixo *Soto*, e de *Moure*, *More*, segundo dous casos documentados persoalmente. Rivas (2007) recordaba a frase de Emilio Daireaux, “una cosa es ser gallego y otra que te lo digan”: “en 1888, en Bos Aires, [...] isto é o que responden uns galegos a Emilio Daireaux, cando este xornalista e escritor intenta coñecer o grao de identificación dos emigrantes co seu xentilicio” (cf. Daireaux 1888).

A isto hai que engadirlle que os propios galegos ata descoñecían que o galego non era dialecto do castelán, algo que obviamente influíu sobre como foron vistos polos arxentinos, o que me parece que debeu influír tamén na non consideración do galego nos estudos lingüísticos. Neste sentido, dixo Soto Andión nunha conferencia no Coloquio de lusitanistas alemáns en Hamburgo o 12 de setembro de 2013:

Boa parte dos emigrantes pola falta de formación, e como resultado dos tempos que corrían cando deixaron Galicia, descoñecían que Galicia era unha nacionalidade histórica, cunha lingua, unha identidade e unha cultura de seu, de aí que en certa medida buscaban ocultar a súa orixe e a súa lingua propia.

A falta de coñecementos sobre a lingua galega e a falta de prestixio da inmigración galega son as razóns máis probables polas que non se tivo en conta e non se ten en conta nos estudos lingüísticos arxentinos, ou riopratenses en xeral, e sobre o castelán de Arxentina e Uruguai. Mais, sen dúbida, hai cousas que descubrir analizando o papel do galego na historia da lingua española en Arxentina e Uruguai e penso que hai toda unha serie de aspectos que son, claramente, candidatos a seren galeguismos do castelán arxentino/riopratense ou que, cando menos, teñen que considerarse como posibles galeguismos.

4. POTENCIAIS GALEGUISMOS DO CASTELÁN ARXENTINO OU RIOPRATENSE

A continuación, imos ver só algúns exemplos de aspectos presentes no castelán arxentino ou riopratense en xeral que ao meu modo de ver constitúen ou poderían constituír galeguismos desta(s) variedade(s). Deixo de lado a cuestión do léxico, mais certamente ten que analizarse toda a listaxe de palabras unha e outra vez adscritas a “algún dialecto italiano” sen que aínda se puidese dar coa fonte lingüística, e, sen dúbida ningunha, hai máis elementos galegos que

os nomes da culinaria galega chegados cos produtos e pratos galegos (como os *Pimientos de Padrón*, o *Caldo gallego* o las *Filloas*¹¹).

Tamén no caso do *che* arxentino puido xogar un papel o galego. Existen as máis diferentes teorías sobre a súa procedencia (cf. Dishman 1982) e o seu uso intentou explicarse ata coa lingua guaraní (cf. de Granda 1994), mais no guaraní trátase da primeira persoa, non é pronome de tratamento, o que fai parecer pouco convincente esta explicación do uso e da funcionalidade que ten no castelán arxentino. En traballos sobre *che* e *che pibe* aparecen referencias ás variedades italianas como posible explicación, sen poderse probar esta hipótese (cf. Gómez-Pablos 1999). “Probablemente dun dialecto italiano” debe ser, por certo, unha das frases máis usadas nos textos sobre elementos do castelán arxentinos non explicables aínda. Nunca vin: “Probablemente do galego”. Paréceme, cando menos, que a teoría de que o *che* poida vir do galego é moito máis probable ca calquera das explicacións italianoguaranícas, mais semella que a ninguén se lle ocorreu ter en conta o galego nas análises das formas e fórmulas de tratamento arxentinas. Ninguén pensou en analizar máis polo miúdo o impacto do *che* galego, que puido ter algunha importancia no sentido de converxencia lingüística do *che* galego e o *che* dos arxentinos, que supostamente se remonta “a los comienzos de la colonia” (Rosenblat 1984: 89), mais a procedencia deste aínda non se puido probar a ciencia certa. O intento de datar o *che* nos principios da colonización española casa ben co rexeitamento de calquera intento de atribuír o uso á influencia galega. A posibilidade dunha influencia galega, segundo informou Rosario Álvarez nun debate no *XI Congreso Internacional de Estudos Galegos* en Bos Aires o 7 de abril de 2015, nos poucos textos onde tan sequera se trata esta posibilidade, é rexeitada como idea ridícula, sinalándose que “como influiría no castelán arxentino un elemento do galaico-portugués medieval?”, cando o *che* en galego moderno parece que ten todas as funcións que ten no castelán de Arxentina menos a de substituír nomes propios. Nin no caso do castelán dos galegos se considera a posibilidade dunha influencia galega, como se ve cando Gugenberger cualifica o uso do *che* no castelán falado polos seus informantes, inmigrantes galegos de primeira xeración, como exemplo da “combinación” das variedades peninsular e arxentina (cf. Gugenberger 2012, no prelo: 563). É, obviamente, só unha primeira opinión que deberá ser mellor fundamentada. Mais tamén axudaría, certamente, dispor de estudos do *che* en Galicia, para verificar canto hai de certo na impresión que teñen algúns falantes de que se trata de arxentinismos en Galicia, como resultado de remigración, e se realmente é posible pensar en influencia lingüística entre galego e castelán neste caso concreto.

No uso dalgúns tempos verbais e de perífrases verbais podemos ver unha posible ou definitiva influencia galega. Podemos mencionar o caso das formas en *-ra* con valor de pluscuamperfecto de indicativo que xa sinala Novicov para algúns países americanos (Novicov 1979: 233). As análises que fixen sobre a base da parte arxentina do corpus da Real Academia Española —lingua oral e escrita— mostran claramente que é máis alto o uso das formas en *-ra* con este valor ca en España (sempre deixando fóra os textos de falantes ou autores galegos) (Sinner 2016, no prelo).

As formas compostas son de difusión tardía no centro peninsular e moi escasas ou antinormativas aínda hoxe en galego e asturiano (Rodríguez Molina 2004). Por iso, esas construcións deberían estudarse tendo en conta que o desenvolvemento do uso do perfecto simple en Arxentina se sitúa na segunda parte do século XIX e as primeiras décadas do século XX; se se quere estudar como foi o uso fóra da escripturalidade, certamente deberían terse en conta particularmente os xéneros escritos menos cultos¹². En Sinner / Neuhaus (2010, no prelo) probamos a influencia do galego sobre o castelán de Córdoba, unha das áreas con moita inmigración galega, no ámbito das perífrases verbais, mais concretamente, o uso avertivo de *haber de* + infinitivo. Na lingüística galega, *haber de* máis infinitivo no *pretérito perfecto simple de indicativo* —nalgúns autores

¹¹ Alén de *filloas*, tamen pode atoparse a forma *frilloas*, como no seguinte comentario nun foro dedicado á cociña: “riquísimas, acá en Uruguay les decimos frilloas y las preparamos igual, rellenas [sic] con dulce de ledhe [sic] o con miel, y hacemos los clásicos canelones de verdura o de carne o de choclo” (Alicia San Martín — 5 junio 2014 a las 20:44, <http://www.pequerecetas.com/receta/filloas/>, visitada o 18 de marzo de 2015).

¹² Galego e asturiano comparten unha serie de fenómenos lingüísticos como precisamente o uso escaso ou nulo de tempos verbais compostos, o que imposibilita diferenciar nitidamente certas influencias galegas e asturianas, mais visto o número infinitamente menor de asturianos chegados a Arxentina, podería desestimarse nas análises lingüísticas.

tamén chamado *pluscuamperfecto de indicativo*— é considerado como perífrase verbal temporal de inminencia ou inminencia frustrada (cf. Rojo 1974: 100), explicada como perspectiva-aspectual (Kabatek 1996: 133) e descrita por Álvarez / Regueira / Monteagudo (1998: 405) como forma que indica acción que estivo a piques de realizarse pero non se realizou. Na lingüística actual este uso chamaríase *avertivo*, seguindo a Kuteva que fala de “an action which was potentially imminent but did not ultimately get realized” (Kuteva 2001: 78; cf. Kuteva 1998).

Xa no ano de 1940, o lingüista argentina Capdevila (oriundo de Córdoba) dixo que “[c]uando un argentino dice que *hubo de viajar* a Europa, quiere significar que, habiendo estado a punto de hacerlo, no lo hizo” (Capdevila 1940: 110). Este é precisamente o significado descrito polos lingüistas galegos. Jana Neuhaus e mais eu demostramos no noso estudo comparativo de diferentes variedades de castelán, sobre a base de máis de 230 entrevistas realizadas na provincia de Córdoba, que unha parte estatisticamente relevante dos falantes entrevistados —de idades comprendidas entre os 12 e 70 anos— percibían esta estrutura claramente como avertiva (Sinner / Neuhaus 2010, no prelo). Visto que o avertivo non existe de maneira ligada a formas parecidas nin nas linguas indíxenas faladas en Arxentina nin nas outras linguas de inmigración presentes en Arxentina, a orixe só pode interpretarse como galega.

Outro aspecto que puiden comprobar no castelán de Arxentina é a existencia da concordancia do adverbio *medio* como en *maleta media hecha* en lugar de *maleta medio hecha* ou *casa media construida por casa medio construida*, como no seguinte anuncio inmobiliario arxentino:

2 casa[s] 1na [=una] media construida de 6 dormitorios y 3 baños. (<http://listado.mercadolibre.com.ar/2-casa-1na-media-construida-de-6-dormitorios-y-3-baños>, visitada o 7 de abril de 2015)

A construción parece darse tamén noutras variedades do castelán que, en comparación co caso riopratense, non teñen tanta influencia galega, como o castelán mexicano e o de Chile, mais iso non exclúe a posibilidade de influencia galega nos casos arxentino e uruguaio, ou, ó menos, de converxencia con outras linguas. Tamén hai concordancia entre as formas equivalentes en italiano (e algunhas das outras variedades faladas en Italia), como por exemplo, *L'uomo era mezzo ubriaco* ‘O home estaba medio embriagado’ / *La donna era mezza ubriaca* ‘A muller estaba media embriagada’. Por iso, tamén é posible pensar en converxencia lingüística ou no que, seguindo a lingüística romanesa, chamaríamos etimoloxía ou procedencia múltiple (Graur 1960, 1963, cf. Sinner 2004: 76). Parece moi significativo, neste sentido, o feito de que a estrutura apareza ata nos libros de texto e gramáticas escolares arxentinas como fenómeno que debe non usarse ou, mellor dito, que debe corrixirse, e se inclúa nos exercicios que deben realizar os alumnos:

¿Se dice?

Está delante mí.	o	Está delante de mí.
Ellos son los que corren mejor.	o	Ellos son los que mejor corren.
Está media aburrida.	o	Está medio aburrida. (Petruzzi et al. 2000)

Tamén habería que ollar ben os marcadores do discurso, especialmente os estalos ou clics feitos coa lingua —clics non pulmonares, tamén ás veces chamados *chasqueos*— como marcador estruturador do discurso, un aspecto moi rechamante tanto do galego como do castelán de Galicia para persoas que veñen de fóra, e que tamén chama a atención nas interaccións cos arxentinos¹³.

¹³ Algúns autores falan de *estalos* ou *clics*, como Alonso (2000: 86), que os definen da seguinte maneira: “A forma máis sinxela de imaxinar como soan os diferentes estalos ou clics é pensar no son dun bico, o estalo que facemos coa lingua para imitar o ruído dunha rolla ó saír dunha botella, o que se fai para afalar os cabalos”; outros, como Kabatek (2000), falan de *chasqueo da lingua*: o termo *chasqueo*, que non se atopa no dicionario da Real Academia Galega, parece castelanismo. Nos exemplos do corpus do castelán de Galicia citado no estudo de Kabatek (1996, tradución galega 2000), a marca <chasqueo de lingua> aparece nada menos que 62 veces. Unha revisión rápida dos exemplos mostra que moitos teñen funcións de marcadores de discurso, que son, por dar só uns exemplos, estruturadores da información (por exemplo, estruturadores disgresores), conectores (por exemplo, conectores aditivos), reformuladores (por exemplo, de rectificación), operadores (por exemplo, de concreción) ou marcadores conversacionais (por exemplo, metadiscursivos). O mesmo fenómeno habería que analizarlo no castelán riopratense.

Tamén no nivel fonético-fonolóxico podemos constatar aspectos que precisan ser analizados antes de descartar unha influencia galega, que nos parece máis que probable. O xeito de realizar a sílaba tónica no castelán riopratense, co seu descenso tonal e o seu alongamento, e o descenso tonal nas interrogativas poderían vir do galego, ou cando menos constituir un caso de converxencia coa influencia italiana proclamada polos investigadores que se ocuparon do tema (cf. Feldhausen *et al.* 2010, Pešková *et al.* 2012, Álvarez / Regueira / Monteagudo 1998, Fernández Rei 1997, Fernández Rei *et al.* 2005, 2006).

Afirmase que, á parte de numerosos préstamos léxicos, o contacto lingüístico co italiano influíu, ante todo, na prosodia, o que xeralmente vén acompañado por mencións da coñecida opinión da lingüista arxentina Vidal de Battini, quen afirmou, ao describir o español arxentino, que “Buenos Aires habla con entonación italiana” (1964: 144) (cf., neste sentido, Gabriel *et al.* 2013), fenómeno que se explica como resultado dos cambios ocorridos a comezos do século XX (cf. o resumo en Pešková *et al.* 2012: 368). Como explican Gabriel *et al.* 2013), facendo referencia, entre outros, a Colantoni / Gurlekian (2004), a hipótese da influencia italiana na prosodia bonaerense non se corrobora só pola propia situación histórica —con iso faise referencia á inmigración italiana—, senón tamén polos patróns entoativos que esta variedade comparte con varios dialectos italianos e que a diferencian doutras variedades do castelán. Sen dúbida, debe terse en conta unha posible influencia galega (xa sexa esta directa ou a través do castelán dos galegofalantes) e a posibilidade dunha converxencia de italiano (ou dialectos italianos) e galego.

Nos estudos recentes sobre a prosodia do castelán arxentino e as comparacións cos trazos prosódicos doutras linguas, levados a cabo sobre todo polo investigador alemán Gabriel e os seus colaboradores (cf. bibliografía), o galego non se menciona. O autor só comezou a mencionar o galego despois de presenciar unha conferencia nosa sobre o impacto do galego no castelán arxentino (Sinner / Neuhaus 2013, no prelo) no último congreso de lusitanistas alemáns, incluíndo esta posición, polo que sei, por vez primeira nunha conferencia no concurso pola praza de catedrático de castelán na Universidade de Bremen, en Alemaña, no mes de outubro de 2013 (Gabriel 2013), mais con referencias só a Gugenberger.

5. CONCLUSIÓNS

A criba sistemática da literatura sobre o castelán de Arxentina e Uruguai revela unha ausencia absoluta de referencias ao galego como posible factor no desenvolvemento do castelán nestes países do Cono Sur, o que sen dúbida ten que ver coas actitudes negativas cara ao galego en Galicia e no Cono Sur e a imaxe negativa dos falantes de galego resultado da situación social e sociolingüística precaria dos inmigrantes galegos en épocas anteriores. A non-consideración do galego na lingüística arxentina (ou riopratense) e na lingüística hispánica en xeral parece un caso máis de invisibilidade ou, mellor dito, invisibilización do galego e corresponde, ao noso xeito de ver, coa tentativa máis ou menos consciente de ocultación da realidade galega e do impacto da inmigración galega, tanto polos propios falantes como polos lingüistas. A mudanza da situación do galego e a mellora no coñecemento desta variedade iberorrománica como resultado da súa normalización poderían permitir a consideración do galego na lingüística hispánica e podería levar ao preenchemento desta lagoa. O presente artigo espera contribuír a que así sexa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Albán, María del Rosário (1979): *Desempenho lingüístico de imigrantes galegos na Bahia*. Dissertação de Mestrado, 2 vols. Salvador da Bahia: Universidade Federal da Bahia.
- Albán, María del Rosario (1984): “Aspectos de interferencia lexical no portugués de imigrantes galegos”, *Estudos lingüísticos e literários* 1, 6-29.
- Alonso, Juan Alberto (2000): “A orixe da linguaxe”, en: Fernando Ramallo / Gabriel Rei-Doval / Xoán Paulo Rodríguez Yáñez (eds.), *Manual de ciencias da linguaxe*. Vigo: Xerais, 63-84.
- Albán, María del Rosário S. (1983): *A imigração galega na Bahia*. Salvador de Bahia: Centro de Estudos Baianos da Universidade Federal da Bahia.

- Álvarez, Rosario / Xosé Luis Regueira / Henrique Monteagudo (1998): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez Cáccamo, Celso (1983): "A influencia do galego sobre o sistema verbal e no uso de certas perífrases verbais do castelán de Galiza", *Grial* 82, 423-442.
- Álvarez de la Granja, María (2011): "La presencia del gallego en el léxico disponible del español de Galicia. Análisis formal y funcional", en Belén López Meirama (ed.), *Estudios sobre disponibilidad léxica en el español de Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 17-102.
- Álvarez de la Granja, María / Belén López Meirama (2013): "A presenza do galego no léxico dispoñible do español de Galicia. Análise distribucional", en Eva Gugenberger / Henrique Monteagudo / Gabriel Rei-Doval (eds.), *Contacto de linguas, hibrididade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 49-96. http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2013_Contacto-de-linguas-hibrididade-cambio-contextos-procesos-e-consecuencias.pdf.
- Báez de Aguilar González, Francisco (1995): "Phonetische Entwicklung des Andalusischen in Katalonien", en Dieter Kattenbusch (ed.), *Minderheiten in der Romania*. Wilhelmsfeld: Gottfried Egert, 161-186.
- Báez de Aguilar González, Francisco (1997): *El conflicto lingüístico de los inmigrantes castellano-hablantes en Barcelona*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Báez de Aguilar González, Francisco (2008): "La influencia de las actitudes identitarias personales sobre las costumbres fonéticas de los emigrantes andaluces en Cataluña", en Carsten Sinner / Andreas Wesch (eds.), *El castellano en las tierras de habla catalana*. Madrid / Frankfurt am Main: Iberoamericana / Vervuert, 101-112.
- Bagno, Marcos (2013): "Genocídio, migração forçada e contato na formação do português brasileiro", texto presentado no X Deutscher Lusitanistentag, na Universidade de Hamburgo, 13 de setembro de 2013.
- Baily, Samuel L. (1999): *Immigrants in the lands of promise. Italians in Buenos Aires and New York City, 1870-1914*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Barrios, Graciela et al. (1992): *Planificación y políticas lingüísticas en Uruguay*. Papeles de trabajo. Montevideo: Universidad de la República.
- Barrios, Graciela / Susana Mazzolini (1994): "El proceso de acomodación lingüística en los migrantes italianos residentes en Montevideo", en Adolfo Elizaincín / Irene Madfes (comps.), *Análisis del discurso (V Jornadas Interdisciplinarias de Lingüística, Montevideo 1987)*. Montevideo: Universidad de la República, 57-69.
- Barrios, Graciela / Rita Rivero (1997): "El proceso de asimilación lingüística en los inmigrantes gallegos residentes en Montevideo", *Anuario del Centro de Estudios Gallegos*. Montevideo: FHCE, 45-73.
- Barrios, Graciela / Rita Rivero (1999): "La competencia sociolingüística en español de los inmigrantes gallegos residentes en Montevideo", *Anuario del Centro de Estudios Gallegos*. Montevideo: FHCE, 209-224.
- Bernhard, Gerald (1998): *Das Romanesco des ausgehenden 20. Jahrhunderts. Variationslinguistische Untersuchungen*. Niemeyer: Tübingen.
- Capdevila, Arturo (1940): *Babel y el castellano*. Buenos Aires: Losada.
- Castro, Yeda Pessoa de (2001): *Falares africanos na Bahia. Um vocabulário afro-brasileiro*. Rio de Janeiro: Academia Brasileira de Letras / Topbooks.
- Castro, Obdulia (2003): "Pitch Accent in Galician Spanish", en Sayahi Lotfi (ed.), *Selected Proceedings of the First Workshop on Spanish Sociolinguistics*. Somerville: Cascadilla Proceedings, 43-52.
- Cipria, Alicia (2007): "A 250 años de la primera migración: Lealtad y auto-estima lingüísticas en comunidades de alemanes del Volga en Entre Ríos", *Southern Journal of Linguistics* 31, 1-19.
- Colantoni, Laura / Jorge Gurlekian (2004): "Convergence and intonation. Historical evidence from Buenos Aires Spanish", *Bilingualism: Language and Cognition* 7, 107-119.
- Contreras, Marily (2003): *Niní Marshall: el humor como refugio*. Argentina: Libros del Zorzal.
- Dairea, Emilio (1888): *Vida y costumbres en el Plata. Vol. I: La sociedad argentina: ríos y regiones. Vol. II: Industrias y productos*. Buenos Aires: Lajouane.
- De Granda, Germán (1994): *Español de América, español de África y hablas criollas hispánicas. Cambios, contrastes y contextos*. Madrid: Gredos.
- Devoto, Fernando (2002): "In Argentina", en Piero Bevilacqua (ed.), *Storia dell'emigrazione italiana*. Roma: Donzelli, 25-54.
- Dishman, Amalia C. (1982): "Sobre el origen y uso del che argentino", *Hispania* 65, 1, 93-97.

- Dollot, Louis (1971): *Las migraciones humanas*. Barcelona: Oikos-Tau.
- Donni de Mirande, Néida E. (1992): "El español actual hablado en la Argentina", en *Historia y presente del español de América*. Valladolid: Junta de Castilla y León / Pabecal, 383-412.
- Dubert García, Francisco (2002): "Os sociolectos galegos", *Cadernos de lingua* 24, 5-27. http://academia.gal/documents/10157/23708/Cadernos_24.pdf.
- Eiras Roel, Antonio / Ofelia Rey Castelao (1992): *Los gallegos y América*. Madrid: Mapfre.
- Feldhausen, Ingo / Christoph Gabriel / Andrea Peškova (2010): "Prosodic phrasing in Argentinian Spanish: Buenos Aires and Neuquén", en *Proceedings of Speech Prosody 2010, Chicago IL*. <http://speechprosody2010.illinois.edu/papers/100111.pdf>.
- Fernández Rei, Elisa (1997): "Contribución ó estudio da entoación das cláusulas interrogativas (totais e parciais) en galego", en Benigno Fernández Salgado (ed.), *Actas do IV Congreso da Asociación Internacional de Estudos Galegos*, 1. Oxford: Oxford Centre for Galician Studies, 241-253.
- Fernández Rei, Elisa et al. (2005): "Achega á entonación dunha fala do centro de Galicia. Contribución para o *Atlas Multimedia Prosodique de L'Espace Roman*", *Géolinguistique. Hors série 3, AMPER*. Grenoble: Centre de Dialectologie, Université Stendhal Grenoble 3, 87-102.
- Fernández Rei, Elisa et al. (2006): "La Intercomprensión d'interrogatives absolutes amb tonemes descendents del català, de l'espanyol de les canàries i del gallec", en *Estudis Romànics* 28, 7-28.
- Fontanella de Weinberg, María Beatriz (1979): *La asimilación lingüística de los inmigrantes. Mantenimiento y cambio de lengua en el sudoeste bonaerense*. Bahía Blanca: Universidad Nacional del Sur.
- Fontanella de Weinberg, María Beatriz (1987): *El español bonaerense. Cuatro siglos de evolución lingüística (1580-1980)*. Buenos Aires: Hachette.
- Frago Gracia, Juan Antonio (1999): *Historia del español de América*. Madrid: Gredos.
- Gabriel, Christoph (2013): "Zur Prosodie spanischer Kontakt- und Lernervarietäten: Das Beispiel des Sprachrhythmus". Conferencia no concurso pola praza de cátedra de hispanística [Romanische Sprachwissenschaft: Schwerpunkt Hispanistik (Spanien und Iberoamerika) sowie Franko-romanistik] na Universidade de Bremen, 16 de outubro de 2013.
- Gabriel, Christoph et al. (2013): "La entonación en el español de Buenos Aires", en Laura Colantoni / Celeste Rodríguez Louro (eds.), *Perspectivas teóricas y experimentales sobre el español de la Argentina*. Frankfurt / Madrid: Vervuert, 99-115.
- García González, Constantino (1976): "Interferencias lingüísticas entre gallego y castellano", *Revista Española de Lingüística* 6/2, 327-343.
- García González, Constantino / Luisa Blanco (1998): *El castellano de Galicia: interferencias lingüísticas entre gallego y castellano*. Madrid: Anaya [texto parcialmente idéntico a García González (1976)].
- García Mouton, Pilar (1994): *Lenguas y dialectos de España*. Madrid: Arco Libros.
- Gómez-Pablos, Beatriz (1999): "¿Un lunfardismo en Canarias? Algunas observaciones sobre la etimología de pibe", *Verba Hispanica* 3, 147-157.
- Gómez Seibane, Sara (2011): "Textos para la historia del castellano en Galicia: un conjunto de cartas (1767-1806)", *Moenia* 17, 367-420.
- Gómez Seibane, Sara (2012): "Algunos fenómenos sintácticos del español en Galicia (1767-1806)", *Anuario de Estudios Filológicos* 35, 85-102.
- Graur, Alexandru (1960): "Etimologie multiplă", en Alexandru Graur, *Ștudii de lingvistică generală. Variantă nouă*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 67-77.
- Graur, Alexandru (1963): "Din nou despre etimologia multiplă", en Alexandru Graur: *Etimologii romînești*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 11-18.
- Gugenberger, Eva (2001): "Identidad, conflicto lingüístico y asimilación: observaciones acerca de la lengua gallega en Buenos Aires", en Xosé M. Núñez Seixas (ed.), *Galicia austral*. Buenos Aires: Biblos, 251-277.
- Gugenberger, Eva (2002): "Die fünfte Provinz Galiciens: Sprachgebrauch und Sprachenwechsel in der Emigration (am Beispiel Argentinien)", en Kerstin Störl / Johannes Klare (eds.), *Romanische Sprachen in Amerika*. Festschrift für Hans-Dieter Paufler zum 65. Geburtstag. Frankfurt am Main: Lang, 615-631.
- Gugenberger, Eva (2004): "„A ghallega que é ben ghallega é repiola": El gallego de Buenos Aires entre la gheada y el lunfardo", en Georg Kremnitz / Joachim Born (eds.), *Lenguas, literaturas y sociedad en la Argentina. Diálogos sobre la investigación en Argentina, Uruguay y en países germanófonos*. Actas del coloquio (Viena, 25-28 de marzo de 2003). Wien: Präsens, 147-166.

- Gugenberger, Eva [2012]: *Theorie und Empirie der Migrationslinguistik. Mit einer Studie zu den Galicern und Galicierinnen in Argentinien*. LIT-Verlag (no prelo).
- Gugenberger, Eva / Xosé Soto Andi6n (2002): "Aspectos lingüísticos e sociolingüísticos do contacto entre galego e castelán en Bos Aires", *Estudios migratorios* 13-14, 247-288.
- Güida, Eva-Maria (1993): *Studien zum argentinischen Spanisch. Deverbale Substantivbildungen auf -ada/-ida, -miento und -dura*. Frankfurt am Main etc.: Lang.
- Hipperdinger, Yolanda (2005): *Die Sprache(n) der Wolgadeutschen in Argentinien: Die Kolonisierung des Bezirkes Coronel Suárez*. Wien: Praesens.
- Hipperdinger, Yolanda H. / Elizabeth M. Rigatuso (1996): "Dos comunidades inmigratorias conservadoras en el sudoeste bonaerense: dinamarqueses y alemanes del Volga", *International Journal of the Sociology of Language* 117, 39-61.
- Jungblut, Christian (2003): *San Miguel Arcángel: 100 Años de Historia Alemana del Volga/San Miguel Arcángel: 100 Jahre Wolgadeutsche Geschichte 1903-2003*. Bahía Blanca: Príncipe.
- Kabatek, Johannes (1996): *Die Sprecher als Linguisten: Interferenz- und Sprachwandelphänomene dargestellt am Galicischen der Gegenwart*. Tübingen: Niemeyer.
- Kabatek, Johannes (2000): *Os falantes como lingüistas: tradición, innovación e interferencias no galego actual*. Trad. galega do autor, rev. por María Xesús Bello Rivas. Prólogo de Xosé Luís Regueira Fernández. Vigo: Ed. Xerais de Galicia.
- Klempt, Jutta (1990): *Sprachvariation bei Arbeitsmigranten im Großstadtraum Barcelona: eine Fallstudie*. Bielefeld: Universität Bielefeld.
- Kuteva, Tania (1998): "On identifying an evasive gram: Action narrowly averted", *Studies in Language* 22/1, 113-160.
- Kuteva, Tania (2001): *Auxiliation. An Enquiry into the Nature of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Lagarde, Christian (1996): *Le parler 'melandjao' des immigrés de langue espagnole en Roussillon*. Perpignan: Presses Universitaires de Perpignan.
- Lopes, Norma da Silva (2011): *A fala baiana em desatque. A concordância nominal no português de Salvador*. München: peniopo
- Moyer, Melissa G. (1991): "La parla dels immigrants andalusos al barri de Sant Andreu", *Treballs de sociolingüística catalana* 9, 83-105.
- Muñoz, Nora Isabel / Mónica Beatriz Musci (2007): *Estudios lingüísticos en la Patagonia Sur. El habla en Río Gallegos*. Río Gallegos: UNPA, Universidad Nacional de la Patagonia Austral.
- Neira Vilas, Xosé (1995): *A Lingua Galega en Cuba*. [Santiago de Compostela]: Consello de Cultura Galega.
- Novicov, Venceslao (1979): "Acerca de la influencia del gallego en el empleo de las formas indicativas en -ra en el español de América", *Verba* 6, 225-234.
- Núñez Seixas, Xosé (2001): *La Galicia Austral. La inmigración gallega en la Argentina*. Buenos Aires: Biblos.
- Pascutti, Ximena / Romina Ruffato (2014): "Ximena Pascutti, editora de Rumbos, recibió el premio ADEPA por la nota Gallegos en la Argentina", en *RumbosDigital*. <http://www.rumbosdigital.com/secciones/notas/¿cuánto-tenemos-de-gallegos-los-argentinos>.
- Pérez Castillejo, Susana (2012): "Estudio sociofonético de los tonemas de las interrogativas absolutas en el castellano de Galicia", *ELUA* 26, 235-268.
- Peškova, Andrea et al. (2012): "Diachronic prosody of a contact variety. Analyzing *Porteño* Spanish spontaneous speech", en Kurt Braunmüller / Christoph Gabriel (eds.), *Multilingual Individuals and Multilingual Societies*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 365-389.
- Petruzzi, Herminia / Éliða Ruiz / María del Pilar Gaspar (2000): *Gramática. 9 curso de lengua EGB*. Buenos Aires: Ediciones Colihue.
- Porto Dapena, Álvaro (2001): "El español en contacto con el gallego", en *II Congreso Internacional de la Lengua Española (Valladolid, 16-19 de octubre 2001)* http://congresosdelalengua.es/valladolid/ponencias/unidad_diversidad_del_espanol/4_el_espanol_en_contacto/porto_a.htm.
- Ramallo, Fernando (2007): "Sociolinguistics of Spanish in Galicia", en Francisco Moreno-Fernández (ed.), *Spanish in Spain: The Sociolinguistics of Bilingual Areas*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 21-36.
- Rigatuso, Elizabeth / Yolanda H. Hipperdinger (1998): "Factores convergentes en procesos de mantenimiento y cambio de lengua. Lengua e inmigración en el sudoeste bonaerense", en Nilsa M. Alzola / Dinko Cvitanovic (comps.), *La Argentina y el mundo del siglo XX. Actas de las Jornadas Internacionales. Bahía Blanca, 12 al 14 de Noviembre de 1997*. Bahía Blanca: Universidad Nacional del Sur, 702-714.

- Rivas, Manuel (2007): "Ser 'galego', che". *El País* (23-11-2007).
- Rodríguez Molina, Javier (2004): "Difusión léxica, cambio semántico y gramaticalización: el caso de haber + participio en español antiguo", *Revista de Filología Española* 84, 169-209.
- Rojo, Guillermo (1974): *Perifrasis verbales en el gallego actual*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela [=Verba, Anuario Gallego de Filología: Anejo 2].
- Rojo, Guillermo (2004): "El español de Galicia", en Rafael Cano (ed.), *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel, 1087-1101.
- Rosenblat, Ángel (1984): *Estudios dedicados a la Argentina*. [Biblioteca Angel Rosenblat, vol. IV]. Caracas: Monte Avila, 85-126.
- Sinner, Carsten (2004): *El castellano de Cataluña. Estudio empírico de aspectos léxicos, morfosintácticos, pragmáticos y metalingüísticos*. Tübingen: Niemeyer.
- Sinner, Carsten (2005): "El estudio de las consecuencias lingüísticas de la emigración y de la emigración de retorno", *Analecta Malacitana* 28/1, 141-161.
- Sinner, Carsten (2011): "Artikel 8: Varietäten des Spanischen: Europa", en Joachim Born et al. (eds.), *Handbuch Spanisch. Sprache, Literatur, Geschichte in Spanien und Hispanoamerika. Für Studium, Lehre, Praxis*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 62-72.
- Sinner, Carsten [2016]: "Las formas en -ra en el castellano de la Argentina: ¿un caso de influencia gallega?" (no prelo).
- Sinner, Carsten / Jana Neuhaus [2010]: "The averive *hube de* + infinitive in Spanish", en Claus D. Pusch et al. (eds.), *Verbal periphrases in Romance*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins (no prelo).
- Sinner, Carsten / Jana Neuhaus [2013]: "Migration und Sprachkontakt. Zum galicischen Einfluss auf das Spanische in Amerika", comunicación no *Décimo Congreso de Lusitanistas Alemáns (10. Deutscher Lusitanistentag)*, Universität Hamburg, 11-14 de setembro de 2013 (no prelo).
- Sinner, Carsten / Encarnación Tabares Plasencia (2014): "L'espagnol en Europe", en Andre Klump / Johannes Kramer / Aline Willems (eds.), *Manuel des langues romanes*. Berlin / Boston: de Gruyter, 558-587.
- Sixirei Paredes, Carlos (1988): *A Emigración*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Soto Andión, Xosé (1999): "O galego de Bos Aires: problemas de sintaxe", en Dieter Kremer (ed.), *Actas do V Congreso Internacional de Estudos Galegos / Akten des 5. Internationalen Kongresses für Galicische Studien. Universidade de Tréveris / Universität Trier, 8-11 de outubro de 1997*. Vol. II.: *Lingüística: lingüística histórica, lingüística sincrónica/teórica, sociolingüística, onomástica*. Trier: Centro de Documentación de Galicia da Universidade de Tréveris / Galicien-Zentrum der Universität Trier, 867-916.
- Soto Andión, Xosé (2013): "A fala dos imigrantes gallegos en Buenos Aires", conferencia no Coloquio de lusitanistas alemáns en Hamburg, 12 de setembro de 2013.
- Vázquez Presedo, Vicente (1971): *Estadísticas históricas argentinas (comparadas)*. Buenos Aires: Macchi.
- Vellés, Leo (2010): "Analizan la influencia social, histórica y cultural de los emigrantes gallegos en Buenos Aires", en *España Exterior. El Periódico de las Comunidades Españolas en el Mundo*. http://www.espanaexterior.com/seccion/Galicia/noticia/200383-Analizan_la_influencia_social_historica_y_cultural_de_los_emigrantes_gallegos_en_Buenos_Aires.
- Vidal de Battini, Berta E. (1964): *El español de la Argentina*. Buenos Aires: Consejo Nacional de Educación.